

Kâmûsü'l A'Lâm'a Göre 19. Yüzyılda Bingöl İlinin Beşeri ve Ekonomik Özellikleri

Human and Economic Characteristics of Bingöl Province in the 19th Century, According to Kâmûsü'l A'Lâm

Mücahit OĞUL

Doktorant, İstanbul Üniversitesi, SBE,
Coğrafya A.B.D., mucahitogul@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-2265-5492>

Makale Başvuru Tarihi: 29.01.2023

Makale Kabul Tarihi: 21.03.2023

Makale Türü: Araştırma Makalesi

Mesut DOĞAN

Prof. Dr., İstanbul Üniversitesi,
Edebiyat Fakültesi, Coğrafya Bölümü,
esutan@istanbul.edu.tr
<https://orcid.org/0000-0002-4926-5769>

ÖZET

Doğu Anadolu Bölgesi'nin Yukarı Fırat Bölümü'nde yer alan Bingöl ili tarihin hiçbir döneminde sık nüfuslanan bir yerleşme sahası olmamıştır. Bu durum üzerinde Bingöl ilinin fiziki coğrafya özellikleri belirleyici olmuştur. Buna karşın 19. yüzyıl Osmanlı kaynakları incelendiğinde günümüzde yürütülmeyen ekonomik faaliyetlerin o dönemlerde icra edildiği ve günümüzde yetiştirilmeyen bazı tarım ürünlerinin 19. yüzyılda üretildiği görülmektedir. Günümüzde ekonomik olarak gelişmemiş bir yer olan Bingöl ve çevresinin kalkınması için geçmişinden ilham alınmasını gerektiren bazı durumlar vardır. 19. yüzyılda Bingöl ilinden yüklü miktarda hayvan ihracatı yapılırken günümüzde hayvancılık daha çok iç piyasaya yönelik yapılmaktadır. Ayrıca 19. yüzyılda Bingöl'de günümüzde üretilmeyen kestane, fındık ve zeytin gibi ürünlerin yetiştirildiği görülmektedir. Bu çalışmada Bingöl ilinin 19. yüzyıldaki beşeri ve ekonomik özellikleri ünlü Osmanlı münevveri Şemsettin Sami tarafından kaleme alınan Kâmûsü'l A'Lâm adlı eserden yararlanılarak hazırlanmıştır. Kâmûsü'l A'lâm, alemler sözlüğü anlamına gelen ansiklopedik bir eserdir. Adı geçen eserde günümüzde Bingöl il sınırlarında yer alan dört madde tespit edilmiştir. Bunlar; Genç, Genç Sancağı, Kiği ve Zikti'dir.

Anahtar Kelimeler:

Bingöl,
Şemsettin Sami,
Ekonomi,
Tarım,

ABSTRACT

Bingöl which is located upstream of the Euphrates in Eastern Anatolia, has never been a heavily populated place due to the physical geography of the region. However when we look at the chronicles of Ottoman archives in 19th century, we can see that there were some economic activities which hasn't done today. Additionally, there were agricultural crops that are no longer produced. Bingöl is not currently a well-developed place, and there are lessons that can be learned from the past. Back in the 19th century there was great quantity of domestic animal exporting but today just for the local market. Also we can see that in 19th century there was farming of chestnut, olive and nuts which unfortunately it is not produced anymore. In this study, the human and economic characteristics of Bingöl province in the 19th century were studied by making use of the book named Kâmûsü'l A'Lâm written by the famous Ottoman intellectual Şemsettin Sami. Kâmûsü'l A'lâm is an encyclopedic work that means "the dictionary of the worlds". In the aforementioned work, four titles have been identified that are located within the borders of Bingöl province today. These are Genç, Genç Sancağı, Kiği and Zikti.

Keywords:

Bingöl,
Şemsettin Sami,
Economy,
Agriculture,

Önerilen Alıntı (Suggested Citation): OĞUL, Mücahit ve DOĞAN, Mesut (2023), "Kâmûsü'l A'Lâm'a Göre 19. Yüzyılda Bingöl İlinin Beşeri ve Ekonomik Özellikleri", *Uluslararası Yönetim Akademisi Dergisi*, S.6(1), ss.81-89, Doi: <https://doi.org/10.33712/mana.1241740>

1. GİRİŞ

150 bin sene önce Doğu Afrika'daki Rift Vadisi'nde ortaya çıkan ve buradan dünyaya yayılan türümüz (Harari, 2015:27), 10 bin yıl önce tarımın keşfiyle (Neolitik Devrim) beraber yerleşik hayata geçmiştir. İlk yerleşim sahaları; ılıman iklim koşulları altındaki su kaynaklarının bol ve toprağın verimli olduğu sahalarda yaygınlık göstermiştir.

Bingöl ve çevresinde yerleşme, güneyindeki münbit sahalara nispeten daha geç başlamıştır. Doğu Anadolu'nun sert ve soğuk iklimi, dağlık ve engebeli arazilerin geniş yer kaplaması tarım yapma olanaklarını sınırlandırmıştır. Bu nedenle çalışma alanında nüfus ve yerleşme geçmişten günümüze kadar seyrek olmuştur. Bingöl ilinde yerleşmenin başlangıcından itibaren tarım ve hayvancılık, çalışma alanının temel geçim kaynağı olmuştur. Ancak Mezolitik dönemden itibaren yörede madencilik yapıldığı da bilinmektedir (Sevin, 1996:22).

19. yüzyıla gelene kadar Bingöl ve çevresi sürekli olarak doğu ve batı imparatorluklarının mücadele sahası olmuş ve bu nedenle sürekli el değiştirmiştir. Bölgenin dağlık ve engebeli oluşu nüfusun çevresindeki büyük yerleşme merkezlerine (Erzurum, Elazığ, Diyarbakır) göre nispeten az olmasıyla sonuçlanmıştır. Osmanlı kaynakları incelendiğinde de Bingöl çevresinde temel geçim kaynağının tarım ve hayvancılıkla bunlara dayalı iş kolları olduğu görülmektedir. Az da olsa Bingöl'de sanayi, ticaret ve madencilik faaliyetlerinin yapıldığı da anlaşılmaktadır.

Günümüzde hızla artan nüfus beraberinde gıda sorununu da getirmektedir. Türkiye'nin en az gelişmiş yerlerinden biri olan Bingöl ve çevresi de nüfus artış hızının fazla olduğu yerlerdendir. Artmakta olan nüfusun ihtiyaçlarını gidermek için ilin sahip olduğu ekonomik potansiyelin kullanılması ve bu yolla kalkınmanın sağlanması gerekmektedir. Bunun için Bingöl ilinin geçmişteki beşeri ve ekonomik özelliklerinin bilinmesi bu amacın gerçekleştirilmesine katkı sağlayacaktır. Bu çalışmada da bu potansiyelin farkına varmak amaçlanmıştır.

Bu çalışmada Bingöl ilinin 19. yüzyıldaki beşeri ve ekonomik özellikleri Şemsettin Sami'nin, Kâmûsü'l A'lâm adlı eserinden faydalanarak incelenmiştir. Bunun yanı sıra döneme ait diğer arşiv vesikalarından ve kaynaklarından da faydalanılmıştır.

2. BİNGÖL İLİNİN COĞRAFI ÖZELLİKLERİ

Bu çalışmanın konusunu oluşturan Bingöl ili, Doğu Anadolu Bölgesi'nin Yukarı Fırat Bölümü'nde yer almaktadır. Bingöl ili merkez ilçeye beraber toplam 8 ilçeden oluşmaktadır (Harita 1). İlin ortalama yükseltisi 1.744,5 m'dir. Türkiye ortalamasının (1132 m) oldukça üstünde olan bu yükselti değeri Bingöl ilinin ayırt edici özelliklerindedir. Ortalama yükseltisinin yanı sıra arazinin engebeli oluşu da çalışma alanının coğrafi görünümünü belirlemiştir. Arazinin ve iklimin olumsuz özelliklerinin yanı sıra büyük ulaşım hatlarının ve geçmişteki İpek Yolu'nun üzerinde bulunmayışı da (Doğan ve Sertkaya Doğan, 2022:328) beşeri anlamda çalışma alanımızı olumsuz etkilemiştir. Bu nedenle çalışma alanımızda tarihin hiçbir döneminde nüfus çok fazla olmamıştır. Ancak büyük ticaret merkezleri olan Erzurum ve Diyarbakır'a yakın olması Bingöl'ün stratejik önemini arttırmış ve bu büyük merkezlere ürünlerini pazarlama şansı elde etmiştir (Çağlayan, 2008:80).

Bingöl ilinde güneyden kuzeye doğru sıcaklıkların düzenli olarak azaldığı görülmektedir. Bu durum üzerinde enlem etkisinden ziyade yükselti daha belirleyici olmuştur. İl merkezinin yıllık ortalama sıcaklığı 12,1°C'dir. İlin kuzeydoğusunda sıcaklıklar daha düşük güneybatıdaysa daha yüksektir. İl genelinde yükseltinin kısa mesafede büyük değişimler göstermesi iklim çeşitliliğinin de oluşmasına neden olmuştur.

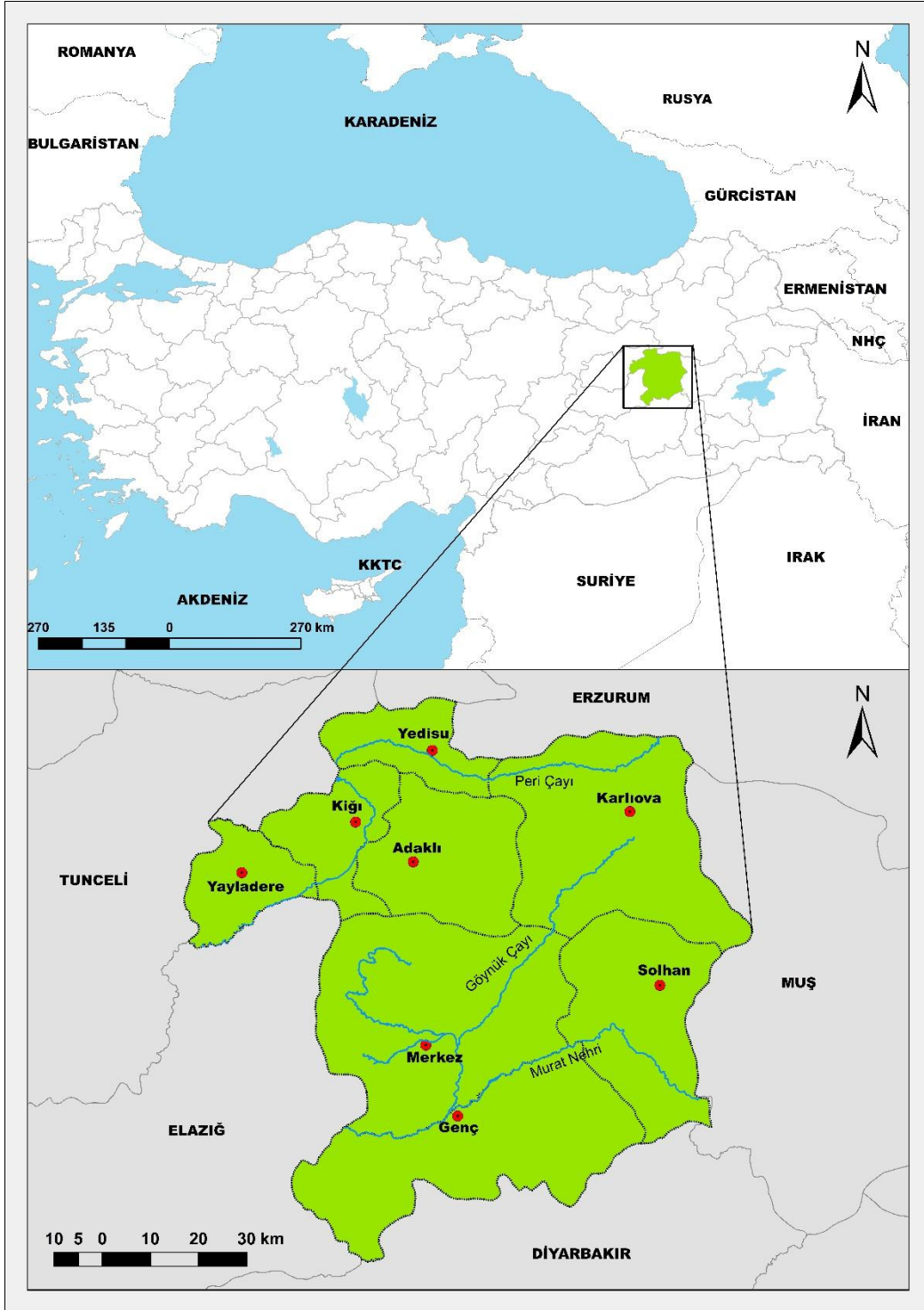
Çalışma alanında bazaltik topraklar geniş yer tutmaktadır. İlin doğu ve batı kısımları bazaltik topraklarla örtülüdür. Çalışma alanında orta yükseklikteki alanlar meşe ormanları altında oluşmuş kahverengi orman topraklarıyla kaplıdır. Yükseltinin nispeten az olduğu sahalarda kahverengi ve kestane rengi topraklar egemen toprak grubudur. Akarsu boylarındaysa alüvyal topraklar yaygındır.

Çalışma alanında alçak yerlerin hâkim bitki örtüsü bozkırdır. Orta yükseklikteki eğimli yamaçlarda meşe ormanları geniş yer kaplamaktadır. Bu nedenle Bingöl ilinde keçi yetiştiriciliği önem kazanmıştır. Daha yüksek alanlardaysa çayırlar hâkim bitki örtüsünü oluşturmaktadır. Bingöl ili sahip olduğu orman alanı bakımından Doğu Anadolu Bölgesi'nin en geniş orman alanına sahip ili durumundadır (Avcı, Esen ve Kıranşan, 2018:33).

Çalışma alanının en önemli su kaynaklarını Murat Nehri, Peri Çayı ve Göynük Çayı oluşturmaktadır. Çalışmamızın ana kaynağı olan Kâmûsü'l A'lâm'da geçen tarihi Genç kazası Murat Nehri kenarında, Kiği

kazası Peri Çayı havzasında ve Çapakçur şehri de Göynük Çayı'nın bir kolu olan Çapakçur Çayı'nın kenarında kurulmuştur. Göynük Çayı, Bingöl Ovası'nı yararak geçtiği için çalışma alanımızda ayrı bir öneme sahiptir.

Harita 1. Çalışma Alanının Lokasyon Haritası

Coğrafi konumu gereği Bingöl ili doğu ve batı uygarlıklarının kesişim bölgesindedir. Bu nedenle 19. yüzyıla gelene kadar Bingöl ve çevresi sürekli istilalara maruz kalmış ve imparatorluklar arasında el değiştirmiştir. Tarih öncesi çağlardan 19. yüzyıla kadar Bingöl ve çevresine sırasıyla Hurriler, Hititler, Urartular, Medler ve Persler, Roma ve Bizanslılar, Sasaniler, İslam Devleti, Selçuklular, Akkoyunlular, Safeviler ve Osmanlılar hakim olmuştur. Eldeki bu bilgilere rağmen Bingöl ve çevresinin tarihi henüz kesin anlamıyla aydınlatılmış değildir. Urartu uzmanı Prof. Dr. Veli Sevin'e göre Doğu Anadolu'nun arkeolojik açıdan en az araştırılmış yöresi Bingöl ve çevresidir (Sevin, 2007:9).

3. ŞEMSETTİN SAMİ VE KÂMÛSÜ'L A'LÂM

Son Osmanlı münevverlerinden ve Tanzimat'ın en renkli simalarından biri olan Şemsettin Sami, aslen Arnavut olup günümüzde Arnavutluk'a bağlı Pırmeti'de dünyaya gelmiştir. Modern okullarda okuyup Latince, Rumca, İtalyanca, Fransızca, Arapça ve Farsçayı öğrenmiş, İstanbul'a gelip bürokratik yapmıştır. Türk edebiyatının ilk telif romanı Taaşuk-ı Tal'at ve Fitnat'ı yayımlamıştır (Uçman, 2010:319-323). Birçok dilde uzmanlaşan Şemsettin Sami; Arapça, Fransızca ve Türkçe sözlükler neşretmiştir. Bunun yanında Rumca ve Arnavutçayı da çok iyi derecede okuyup yazdığı bilinmektedir (Ortaylı, 2019:243). Bu çalışmada asıl kaynak olarak kullanılan Kâmûsü'l A'lâm ise 1889-1898 yılları arasında 6 cilt halinde toplam 4.830 sayfa olarak neşredilmiştir. Kâmûsü'l A'lâm, “*alemler sözlüğü*” anlamına gelen büyük bir ansiklopedik eserdir. Adından yer isimleri sözlüğü olarak anlaşılrsa da bu dev eser içerisinde önemli tarihi kişilere de yer ayrılmıştır. Ancak yine de bu eserin coğrafik karaktere sahip bir eser olduğu rahatlıkla ifade edilebilir.

Bu çalışma hazırlandığı sırada Kâmûsü'l A'lâm'ın latinize basımı bulunmamaktaydı. Bu nedenle eserin Osmanlıca orijinal nüshaları uzman ekiple beraber okunmuş ve günümüzde Bingöl ilinde yer alan maddelerin transkripsiyonu yapılmıştır. Bu çalışmada, günümüzde Bingöl ilinde yer alan maddelerin orijinal transkripsiyonu günümüz Türkçesiyle beraber verilecektir.

4. KÂMÛSÜ'L A'LÂM'DA GEÇİP GÜNÜMÜZDE BİNGÖL İLİNDE BULUNAN YERLER

Kâmûsü'l A'lâm'da geçip, günümüzde Bingöl il sınırları içerisinde yer alan 4 madde tespit edilmiştir. Bunlar, Kiği, Zıkti, Genç ve Genç Sancağı'dır. Kiği, günümüzdeki Kiği ilçesini anlatmaktadır. 19. yüzyılın sonlarındaki Kiği Sancağı ile günümüzdeki Kiği ilçesinin idari sınırları aynı değildir. Kâmûsü'l A'lâm'daki Kiği özellikleri ile günümüz Kiği ilçesinin özelliklerinin bu şekilde değerlendirilmesi gerekmektedir.

Kâmûsü'l A'lâm'da geçen Zıkti maddesi, günümüz Genç ilçesinde kalan bir bölgeyi (Çaytepe köyü ve çevresi) anlatmaktadır. 19. yüzyıl sonlarında Zıkti'nin bir nahiye merkezi olduğu anlaşılmaktadır. Eserde geçen Genç ve Genç Sancağı maddelerinin de okunmadan önce bazı ön bilgilere sahip olunması gerekmektedir. 19. Yüzyılda Genç sancağı, Bitlis vilayetinin 4 sancağından biridir. 19. yüzyılda Genç sancağına bağlı; Genç, Çapakçur ve Kulp adlarıyla 3 kaza bağlı bulunmaktadır. Kâmûsü'l A'lâm'da geçen Genç Sancağı tüm sancak genelini anlatırken, Genç maddesi de Genç sancağının merkezi olan Genç şehrini anlatmaktadır.

Günümüz Genç ilçesinin merkezi, 19. yüzyıl sonlarına kadar günümüz Solhan ilçesine bağlı Kale köyünde bulunmaktaydı. Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (DABOA)'nden elde edilen bilgilere göre şimdi Yukarı Kaleköy Barajı'nın suları altında kalan eski Genç şehir merkezi 1887'de yerleşimin gelişmeye uygun olunmaması gerekçe gösterilerek 8 km kuzeybatıdaki Arduşin (Solhan/Yenibaşak) köyüne nakledilmiştir (DABOA, 1887). 1918 yılında kaza merkezinin Arduşin'den Diyarbük'e (şimdiki Genç/Sürekli köyü) taşındığı yine arşiv belgelerinden anlaşılmaktadır (DABOA, 1918a, 1918b, 1918c).

Cumhuriyetin ilanından sonra Genç, vilayete dönüştürülmüştür. Ancak vilayet merkezinin neresi olduğu arşiv belgelerinden anlaşılmamaktadır. 1927'de Genç'in vilayet statüsü kaldırılarak ilçeye dönüştürülmüştür. Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (DABCA)'nden, 1932'de Genç ilçe merkezinin Darahini'den (bugünkü Genç şehir merkezi) Varamerik'e (bugünkü Genç/Yayla köyü) nakledildiği anlaşılmaktadır (DABCA, 1932). Genç ilçe merkezi 1936'da ekonomik kalkınmaya daha uygun olduğu düşünülen Kupar köyüne (bugün Genç ilçe merkezine bağlı Kültür Mahallesi) taşınmıştır (DABCA, 1936).

Daha kapsamlı bir çalışmayla günümüzde Bingöl il sınırlarında yer alan başka maddeler de tespit edilebilir. Ancak günümüz Bingöl şehrinin 19. yüzyıldaki adı olan Çapakçur'a Genç ve Zıkti maddelerinde değinilirken eser içerisinde Çapakçur için müstakil bir madde ayrılmamıştır. Bingöl ismine ise Genç ve Kiği maddesinde rastlamaktayız. Günümüzdeki Peri Çayı'nın 19. yüzyılda Bingöl Çayı olarak adlandırıldığı eserin Kiği maddesinden anlaşılmaktadır. Peri Çayı'nın Bingöl Dağı'ndan doğması bu isimlendirmeye yol açmış olmalıdır.

5. KÂMÛSÜ'L A'LÂM'DAKİ BİNGÖL MADDELERİNİN TRANSKRİPSİYONU VE SADELEŞTİRİLMİŞ METNİ

Çalışmanın bu bölümünde Kâmûsü'l A'lâm'da' geçen Genç maddesinin transkripsiyonu ve anlaşılması güç bazı kelimelerin günümüz karşılığı parantez içerisinde verilecektir.

“Bitlis vilayetinde ve Bitlis'in 115 kilometre garb-i şimalisinde (kuzeybatısında) olarak Murat Çayı'na tabi, hem nami (aynı adlı) bir çayın üzerinde, sancak merkezi bir karye (köy/kasaba) olup 50 hanesi yani 250 kadar ahalisi, hükümet konağı, bir cami-i şerif, rüştiye (ortaokul) ve iptidai mektepleri (ilkokul), bir fırını ve 10 dükkânı vardır. Genç kazası, hem nami olan livanın şarki-i şimali (güneydoğu) kısmından ibaret olup garben (batıda) Çapakçur, cenuben (güneyde) Kulp kazalarıyla, şarktan (doğuda) Muş sancağıyla, şimalen (kuzeyde) dahi Erzurum vilayetiyle mahduttur (çevrelenmiştir). Havi (sahip) olduğu Gonik, Zikti, Peçar nahiyeleriyle beraber 219 karyeden (köy) mürekkep olup ahalisi 26.397 kişidir ki bunların 7.930'u Ermeni ve küsuru kamilen Müslim ve Kürt'tür. Arazisi dağlık olup şimalen Erzurum vilayeti hududunu ayıran Bingöl Dağı'nın etekleri kazanın içinde yayılıyor. Genç Nehri kazayı şak (bölerek) ve bütün miyah-ı cariyesi (akarsuları) cemederek Murat Suyu'na dökülmek üzere Çapakçur kazasına girer. Havası soğuk ve kışları uzundur. Kaza dahilinde 13 cami ve mescit, 5 medrese, 4 kilise ve manastır, 2 kale harabesi, 13 dükkân, 111 değirmen, bir fırın, 4 köprü mevcuttur. Kazanın başlıca hayvanat-ı ehliyesi; 17.790 koyun, 46.336 keçi 2.850 sığır, 1.005 de at, ester (katır) ve merkepten ibarettir. Kazanın senevi varidatı (yıllık geliri) ancak 7.000 lira raddelerindedir” (Sami, 1896:3894).

Şemsettin Sami Genç maddesinden sonra Genç Sancağı ismiyle yeni bir madde açarak, Genç sancağının özelliklerini sıralamıştır (Sami, 1896:3894);

“Bitlis vilayetini terkip eden (oluşturan) dört sancağın biri ve en garbiyesi (batıdaki) olup, şarken (doğudan) Muş, cenubi (güney) tarafından Siirt sancaklarıyla, cenuben (güney) ve garben (batıdan) Diyarbakir, şimali garbi (kuzeybatı) canibinden (yönünden) ve şimalen (kuzeyden) dahi Erzurum vilayetleri ile mahduttur (çevrelenmiştir). Merkezi Genç karyesi olup; Genç, Çapakçur ve Kulp isimleriyle üç kazası ve bunlara mülhak (eklenmiş) 5 nahiye ile 423 karyeyi havidir (içerir). Ahalisi 66.197 kişi olup bunların 12.964'ü Ermeni, 836'sı Yezidi ve Kasuri, kamilen (geri kalanı) Müslim ve Kürt'tür. Arazisi dağlık olup, Erzurum hududundan gelen Bingöl Dağları etekleriyle şarktan gelen Sason Dağları sancağın içinde teş'ib ederler (şubelere ayrılırlar). Bu dağların çoğu güzel meşe ağaçlarını havi (içeren) ormanlarla mesturdur (örtülüdür). Aralarında zümrüd-ü asa meraları ve güzel arazi-i menbete-i (ekilebilir) şamil (kapsayan) yaylaları ve vadileri dahi bulunuyor. Fırat'ın en büyük kolu olan Murat Suyu sancağı şarktan garba şak ile (bölerek) şimalden gelen ve sancağın kısm-ı şimalisini şak eden Ganek (Göynük) Suyu'nu vesair birçok sularını ahzeder (alır). Sancağın kısm-i cenubisinin (güney kısmının) miyah-ı cariyesi (akarsuları) ise Dicle'ye tabi olan ve hudud-u cenubiyelerini (güney sınırını) ayıran Batman Suyu'na dökülür”

“Havası kışın pek sert ve yazı latif (hoş, yumuşak) olup herhalde pek sağlamdır. Dağları senede beş altı ay karla mestur (örtülü) bulunur. Toprağı oldukça menbet (verimli) olup asıl ziraate el verecek vasi (geniş) yerleri yok ise de meyve ve sebzeleri çok ve cinsleri pek iyidir. Üzüm zeytin ve dutu pek çoktur. Bazı taraflarında çiriş ve mazı dahi hasıl olur. Zahairi (tahılları); buğday, arpa, pirinç, darı, mercimek, nohut vesairden ibarettir. Zeytin ve şarap ile ipek kozasından ihracatı dahi olunuyor. Kayısı pestiliyle, erik, incir vesair meyvelerin kurusu ve nar, ceviz, fındık, kestane vesair dahi ihraç olunur. Pekmez ve kuru bamya dahi başlıca ihracatındandır. Arılar kovanları da çok olup, makbul bir cins bal kesretle (çokça) imal ve ihraç olunur. Ormanlar sancağı ihata edecek vasi (geniş) bir mıntika teşkil ediyorsa da turukun fiktanından (yolların kaybolmasından) bunlardan istifade olunamıyor. Yalnız ihtiyaç mahalli için kereste ve odun kat'i (kesimi) olunuyor. Simli kurşun (gümüş) ve bakır madenleri sancağın birkaç yerinde keşfolunmuş ise de hiçbiri çıkarılamamaktadır. Aşı boyası da çoktur. Hayvanat-ı ehliyesi ve ala hususi koyun ve keçileri çok olup, her sene Halep, Şam, Urfa ve Diyarbakir tarafına sürülerle ihraç olunur. Başlıca hayvanat ve haşiyesi; geyik, karaca, tilki, sansar, yabani keçi, yabani kedi vesairedir. Her ne kadar asıl sanayi-i mahalliye (yerel üretim), mahsulat-ı ziraiye (tarım ürünleri) ile hayvanat-ı mahsuliyenin (hayvansal ürünler) istihzarından (hazır duruma getirme, hazırlama.), yani zeytinyağı, şarap, pekmez, pestil, yağ, peynir vesaire amalinden ibaret ise de yünden güzel halılarla, seccadeler ve şayak (bir kumaş türü) ve çul gibi şeyler dahi nescederler (dokurlar).

Sancağın umur-u nafia (bayındırlık) ve maarifi (eğitim) pek geride olup yolları yok hükmündedir ve vesait-i ta'limi (eğitim araçları/yerleri) merkezdeki rüştiye mektebi (ortaokul) ile birkaç sıbyan mektebinden (ilkokul) ibarettir. Ermenilerin dahi yalnız bir mektepleri vardır”

Kâmûsü'l A'Lâm'ın 4.cildinde yer alan Zıktı maddesinde de Bingöl iline ait önemli bilgiler verilmiştir. Zıktı günümüzde Genç ilçesine bağlı Çaytepe köyü ve çevresinin adı olmakla beraber aynı zamanda bir aşiret ismidir. Zıktı aşireti bu yörede yaşadığı için buraya Zıktı denilmiştir (Sami, 1894:2416);

“Bitlis vilayetinin Genç sancak ve kazasında bir nahiye olup şarken Kulp, şimalen Çapakçur, garben Palu kazalarıyla, cenuben dahi Peçar nahiyesi ile mahduttur (çevrelenmiştir). Merkezi, sancak merkezinden 9 saatlik mesafede vaki olup, nahiye 45 karyeden mürekkeptir. Ahalisi Kürt ve Ermeni'den mürekkeptir. İhtiyacat mahalliyeye (yörenin ihtiyacına) kafi ormanları ve ceviz, elma, armut ve dut gibi eşcar musmirası (meyve veren ağaçları) vardır. Kışları pek mümted (uzun) olup, kar teşrin-i saniden (kasım) marta kadar devam eder. Mahsulat-ı ardiyesi (tarım ürünleri); arpa, buğday, tütün, pancar, şalgam vesaireden ibarettir. Dağlarında bazı maden bulunduğu mervi (rivayet) ise de hiçbiri çıkarılmıyor. Kaya içine oyulmuş bazı mağaraları vesair asar-ı atıkası (tarihi eserler) vardır. Hayvanat ve haşiyeden; ayı, kurt, karaca, tilki, tavşan ve domuz bulunur. Derununda (içerisinde) iki mescit bulunur”

Günümüzde Bingöl ilinin en geri kalmış ilçelerinden biri de Kiğı'dır. Fakat tarihi belgelerden anlaşıldığına göre Kiğı hem çok eski hem de çok stratejik bir yerleşmedir. Şemsettin Sami'de eserinde Kiğı'ya ait çok değerli bilgiler vermektedir (Sami, 1896:3939);

“Erzurum vilayeti ve sancağında ve Erzurum'un 132 kilometre cenub-u garbiyesinde (güneybatısında) olarak, Bingöl Çayı üzerinde kaza merkezi bir küçük kasaba olup, 4.000 kadar ahalisi. bir cami şerifi, bir medresesi, 2 Ermeni kilisesi, bir rüştiye (ortaokul) ve Ermenilere mahsus biri zekar (erkekler) ve diğeri inas (kadınlar) için iki mektebi ve birkaç dükkân ve haniyla, debbağhane (tabakhane), mumhane, bezirhane, boyahane gibi bir hayli amelhaneleri (işyerleri) vardır. Kasaba; ceviz ve kavak vesair eşcar (ağaçlar) ile muhattır (içerir). Erzurum sancağının cenubi garbi köşesinde vaki olup, şimalen Tercan ve Hınıs kazalarıyla şarken Bitlis, cenuben yine Bitlis ve Diyarbakir, garben dahi Ma'mûretü'l-Azîz (Elazığ) vilayetleriyle mahduttur. Kaza, 15 fahri nahiye ve 217 karyeyi havi (sahip) olup 41.225 ahali ile meskundur ki bunların yalnız 11.301'i Ermeni 739'u Ermeni Protestan'ı 276'sı Rum ve Kasuri, kamilen (kalanı) Müslimdir. Arazisi arızalı olup Fırat'a tabi Bingöl Çayı, iptida (önce) şarktan garba ve bad'a (sonra) şimalden cenuba kazayı şak ederek, sağ ve soldan birçok dereleri alır. Toprağı hayli münbit olup; buğday, arpa, çavdar, nohut, mercimek, kavun, karpuz, soğan vesair mahsulatı vardır. Ormanları ihtiyacat-ı mahalliyeye göre kereste ve odun ve kömür kat'ına (bütününe) kifayet ediyor. Hayli miktar bal dahi çıkar. Yakın vakte gelinceye kadar çıkarılmakta ve gülle imaline kullanılmakta bulunmuş bir nevi demir madeni vardır. Höllük karyesi kurbunda (yakınında) yedi senede bir kere zuhurla dört ay cereyan ettiği mervi olan emraz-ı cildiyye (cilt hastalıklarına) faidesi mücerrep (tecrübe edilmiş) olan bir maden suyu vardır. Sanayi-i mahalliyesinin başlıcaları; yerli bez, nescile (dokuma), ayakkabı imalatından ibarettir. Kaza dahilinde 17 cami, 2 medrese, 12 mektep, 38 Ermeni kilisesi, 284 değirmen, 10 bezirhane, 2 debbağhane, 1 boyahane, 10 köprü ve 95 çeşme mevcuttur”

6. KÂMÛSÜ'L A'LÂM'A GÖRE BİNGÖL İLİNİN BEŞERİ VE EKONOMİK ÖZELLİKLERİ

Kâmûsü'l A'Lâm'da Bingöl iline ait coğrafi konum ve iklimden nüfus özelliklerine, tarım ve hayvancılıktan sanayiye kadar çok detaylı bilgiler verilmiştir. Kâmûsü'l A'Lâm'a göre Genç sancağının toplam nüfusu 66.197 olup bunların 12.964'ü Ermeni, 836'sı Yezidi ve Kasuri, geri kalan 52.397'si Müslüman'dır. Kiğı kazasının toplam nüfusu da 41.225 olup bunların 11.301'i Ermeni 739'u Ermeni Protestan'ı 276'sı Rum ve Kasuri, kalan 28.909'u da Müslüman'dır. Bu bilgilerden de anlaşılıyor ki 19. yüzyıl sonlarında Bingöl ve çevresinde çok kültürlülük egemendir.

19.yüzyıl sonlarında Bingöl ilindeki eğitim faaliyetleri hakkında Kâmûsü'l A'Lâm'da ayrıntılı bilgiler mevcuttur. Şemsettin Sami, Genç sancağında eğitim faaliyetlerinin gelişmemiş olduğunu ve sancak dâhilinde birkaç sıbyan mektebiyle (ilkokul) bir rüştiye mektebi (ortaokul) ve ayrıca Ermenilerin de bir mekteplerinin olduğunu ifade etmektedir. Kiğı kazasında da durum farklı değildir. Kiğı'da bir rüştiye mektebiyle Ermenilere mahsus biri erkekler biri de kadınlar için olmak üzere iki mektep bulunduğu zikredilmektedir.

Mezkûr esere göre, tarım ve hayvancılık Bingöl ilinin temel geçim kaynağıdır. Özellikle Genç sancağında buğday, arpa ve mısırın yanı sıra ekonomik değeri yüksek üzüm, zeytin ve dut gibi meyvelerin de üretilmesi ilginçtir. Bugün Genç dâhilinde zeytin üretimine rastlanılmamaktadır. Ancak o dönem Genç sancağına bağlı bulunan günümüzdeyse Diyarbakır'ın bir ilçesi olan Kulp'ta zeytin üretimine elverişli koşullar bulunabilir. Zira Kulp, sancağın güneyinde ve nispeten daha sıcak bir yerde bulunmaktadır. Genç sancağında üretilen üzümlerden şarap üretilmesi ve satılması da dikkate değerdir. Bu durum bölgedeki Gayrimüslim nüfusun etkisiyle açıklanabilir. Genç sancağının 19. yüzyıl sonlarında dikkat çeken diğer tarım ürünleri incir, fındık ve kestanedir. Şemsettin Sami'ye göre bu ürünler yetiştirilmekle kalmayıp ihraç dahi edilmektedir. Günümüzde bu ürünlerin ticari olarak yetiştirildiğine dair herhangi bir emare yoktur. Zeytinde olduğu gibi bu ürünlerin Kulp'ta yetiştirildiği düşünülmektedir. Kiğı kazasında da toprağın çok bereketli olduğu ve buğday, arpa, çavdar, nohut, mercimek, kavun, karpuz, soğan gibi ürünlerin yetiştirildiği belirtilmektedir.

Bitkisel üretimin yanı sıra sürülerle koyun ve keçilerin Halep, Şam, Urfa ve Diyarbakır'a ihraç edilmesi Genç sancağında hayvancılığın da çok geliştiğini göstermektedir. Nitekim Evliya Çelebi de henüz 17. yüzyılda güneyden gelip Genç üzerinden geçerek Bingöl yaylalarına çıkan aşiretleri ve bu aşiretler için yaylaların öneminden bahsetmiştir (Çelebi, 1970:112-115). Keçi yetiştiriciliği günümüzde de Genç ilçesi kırsal yaşamında en yoğun yapılan hayvancılık faaliyetidir. Ayrıca 19. yüzyıl sonlarında Kiğı ve Genç'te arıcılığın da çok gelişmiş olduğu, Genç'te üretilen balın çok kaliteli olup ihraç edildiği de ifade edilmektedir.

Bingöl gibi nüfus artış hızı yüksek olan yerlerde tarım ve hayvancılık faaliyetleri kritik öneme sahiptir. Tarımsal faaliyetlerin, nüfusun gıda ihtiyacını gidermesinin yanı sıra; tarıma bağlı gelişen sanayi kollarına ham madde temin etmek ve yeni iş kolları oluşturarak işsizliğin önüne geçmek gibi fonksiyonları da vardır (Akova, 2019:199). Bu durumda çalışma alanında tarım ve hayvancılık faaliyetlerinin önemi daha da artmaktadır.

İnsanın var olduğu günden itibaren madenler ve doğal kaynaklar önemini korumuştur. İnsanoğlu keşfedip kullandığı madenler sayesinde günümüzdeki refah düzeyine ulaşmıştır (Akay Ertürk, 2019:333). Şemsettin Sami, Bingöl ilindeki doğal kaynaklardan da bahsetmektedir. Buna göre Genç sancağında simli kurşun (gümüş) ve bakır madenlerinin keşfedildiğini ancak bunların çıkarılmadığını ifade etmektedir. Kiğı kazasında da demir madeni bulunduğunu ve bunların gülle imalatında kullanıldığını belirtmektedir. Zaten, 17. yüzyıla ait Osmanlı vesikalarından da Kiğı'dan önemli miktarda demir çıkarıldığı ve Erzurum'a gönderildiği anlaşılmaktadır (Alay, 1996:27). Ayrıca Kiğı yakınlarındaki bir köyde cilt hastalıklarına iyi geldiği belirtilen doğal bir kaynak suyundan da bahsedilmektedir.

Kâmûsü'l A'lâm'a göre Bingöl ilinde küçük çaplı sanayi ve ticari faaliyetler de icra edilmektedir. Şemsettin Sami, Genç sancağındaki üretim faaliyetlerinin genel olarak bitkisel ve hayvansal ürünlerin başka bir ürüne dönüştürme sürecine dayandığını ve bunun ancak yerel ihtiyacı giderecek kadar olduğunu ifade etmektedir. Nitekim Genç kazasındaki 13 dükkân, 111 değirmen ve bir fırın bu amaca hizmet etmiş olmalıdır. Bunlardan başka Genç sancağında dokuma türünden üretim yapıldığı da zikredilmektedir. Kiğı kazasında üretim ve ticari faaliyetlerinin daha fazla geliştiği anlaşılmaktadır. Esere göre 19. yüzyılın sonlarında Kiğı kazasında dokuma ve ayakkabı atölyeleri, 284 değirmen, 10 bezirhane (bezir yağının üretildiği yer), 2 tabakhane ve 1 boyahane mevcuttur. 19. Yüzyılda Kiğı'da 10 bezirhanenin olması dikkat çekicidir. Günümüzde Kiğı yöresinde tespit edilen herhangi bir bezirhane yoktur.

7. SONUÇ

Bingöl ilinin geçmiş dönemlerdeki beşeri ve ekonomik özellikleri iki değerli çalışmaya daha konu olmuştur. Bunlardan birisi; Ercan Çağlayan'ın *Osmanlı Hâkimiyetinde Çapakçur ve Çevresinde İktisadi Hayat* adlı çalışması, diğeri de Bilgehan Pamuk'un *XIX. Yüzyılda Çapakçur (Bingöl) ve Yöresinde Ekonomik Faaliyetler: Madencilik ve Yaygın İş Kolları* isimli çalışmasıdır. Her iki çalışma da özenle hazırlanmasına rağmen bu çalışmadan bazı yönleriyle ayrılmaktadır. Evvela, Ercan Çağlayan çalışmasını tüm Osmanlı dönemini içerisine alacak kadar geniş tutmuştur. Bilgehan Pamuk ise Bingöl'ün 19. yüzyıldaki ekonomik özelliklerini birçok kaynağa dayandırarak hazırlamıştır. Bu çalışmanın diğer iki çalışmadan temel farkıysa Bingöl ilinin yalnızca ekonomik değil beşeri özelliklerini incelemesidir. Ayrıca bu çalışmada Şemsettin Sami'nin Kâmûsü'l A'lâm adlı eseri ana kaynak olarak alınmış ve 19. yüzyılda Bingöl ilinin beşeri ve ekonomik özelliklerine coğrafi bakış açısıyla yaklaşılarak zamanımıza nasıl taşınacağı irdelenmiştir. 19. yüzyıl sonlarında Bingöl iline etnik yapı, din ve dil çeşitliliği bakımından çok kültürlülük hâkimdir. Günümüzde bu çok kültürlü yapının bozulduğu ve daha homojen bir yapının ortaya çıktığı görülmektedir.

Bingöl ilinde eğitim faaliyetlerinin 19. yüzyılda da gelişmediği görülmektedir. Arazi şartları, yaşam biçimi ve kültürel kalıpların bu durum üzerinde etkili olduğu düşünülmektedir. Günümüzde nispeten daha iyi koşullar oluşmuşsa da şehir merkezlerine uzak bazı dağ köylerinde okul bulunmamakta bu nedenle taşınmalı ve yatılı eğitim yapılmaktadır. Bu durumun da birtakım olumsuz sonuçlar doğuracağı açıktır.

19. yüzyılda Bingöl ilinde bezirhane, tabakhane ve ayakkabı atölyeleri bulunmaktadır. Bugün bu küçük sanayi kuruluşların güçlü endüstri kuruluşlarıyla rekabet edemediklerinden faaliyetlerine devam edemediği düşünülmektedir. Bu nedenle yerli üreticiyi korumak için vergi affı veya ucuz ham madde temini gibi bazı tedbirler alınmalıdır.

Tarım ve hayvancılık günümüzde olduğu gibi geçmişte de Bingöl ilinde temel geçim kaynağıdır. Bilindiği üzere Bingöl ve çevresi ekonomik olarak kalkınmamış ve sürekli göç veren bir bölgededir. Bingöl'de tarımsal alanda gerçekleştirilecek yenilikler sayesinde refah seviyesinin artması beklenmektedir.

Bitkisel üretimin yanında 19. yüzyılda Bingöl ilinde hayvancılığın da çok geliştiği görülmektedir. Bu durum üzerinde çalışma alanının iklim ve bitki örtüsü özellikleri ile topoğrafik yapısının etkili olduğu düşünülmektedir. Bingöl ilinin yüksekliğinin fazla olması yaz aylarında yaylacılık faaliyetlerini olumlu yönde etkilemiştir. Şemsettin Sami'ye göre Bingöl ilinde yetiştirilen hayvanlar çevre şehirlere ihraç edilmektedir. Hayvancılık başlığı altında değerlendirilebilecek arıcılık da 19. yüzyılda yoğun olarak yapılmaktadır. Günümüzde Bingöl balı meşhur olmasına rağmen bal üretimi istenen seviyede değildir. Bingöl ilinin iklim ve bitki örtüsü özellikleri arıcılığa son derece müsaittir. Özellikle endemik bazı geven türlerinin Bingöl'de çok olması arıcılık faaliyetlerine katkı sağlamak ve Bingöl ilinin arıcılık potansiyelini arttırmaktadır. Ancak Bingöl ilinde yapılan arıcılık faaliyetleri birkaç istisna dışında genel olarak hane ihtiyacını gidermeye yönelik yapılmaktadır. Bu da hem verimin azalmasına hem de yöre halkı için gelir kaynağı oluşturulmasına neden olmaktadır.

Bugün artan nüfusun ve kentlere yapılan göçlerin de etkisiyle hayvancılık faaliyetleri iç tüketimi dahi karşılamada yetersiz duruma gelmiştir. Yüzyıllar öncesinde hayvansal üretimi çok fazla olan bir yerin günümüzdeki bu hali acı vericidir. Bu noktada devletin üreticiye sağladığı bazı teşvik edici uygulamalar dahi hayvancılığı beklenen seviyeye çıkaramamıştır. Kırsal alanların sosyal yaşam kalitesinin (*eğitim, sağlık, elektrik, su, internet, kanalizasyon, ulaşım hizmetleri gibi*) artırılarak daha cazibeli hale getirilmesi gerekmektedir. Aksi takdirde gündün güne azalan kırsal nüfus nedeniyle bitkisel ve hayvansal üretim daha da azalacaktır. Bingöl gibi sanayisi gelişmemiş yerlerde tarım ve hayvancılık hayati önem taşımaktadır.

KAYNAKÇA

- AKAY ERTÜRK, Selma (2019), “*Maden Coğrafyası*”, **Beşeri ve Ekonomik Coğrafya** (Ed. Mesut Doğan, Özlem Sertkaya Doğan), Pegem Akademi Yayıncılık, Ankara, ss.331-349.
- ALAY, Okan (2006), **Kültür Dünyamızda Bingöl**, Üniversite Yayınları, Elazığ.
- AVCI, Vedat, ESEN, Fatma ve KIRANŞAN, Kemal (2018), “*Bingöl İlinin Fiziki Coğrafya Özellikleri*”, **Bingöl Araştırmaları Dergisi**, S.4(2), ss.9-40.
- BALCI AKOVA, Süheyla (2019), “*Tarım Coğrafyası*”, **Beşeri ve Ekonomik Coğrafya** (Ed. Mesut Doğan, Özlem Sertkaya Doğan), Pegem Akademi Yayıncılık, Ankara, ss.197-261.
- ÇAĞLAYAN, Ercan (2008), “*Osmanlı Hâkimiyetinde Çapakçur ve Çevresinde İktisadi Hayat*”, **Bingöl Tarih ve Kültür Araştırmaları Dergisi**, S.1(2), ss.73-96.
- ÇELEBİ, Evliya (1970), **Seyahatname**, Zuhuri Kitap, İstanbul, 5.Cilt.
- DABCA - DEVLET ARŞİVLERİ BAŞKANLIĞI CUMHURİYET ARŞİVİ (1932), “*Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi*”, 30-11-1-0, Kutu No:71, Gömlek No:18, Sıra No:20.
- DABCA - DEVLET ARŞİVLERİ BAŞKANLIĞI CUMHURİYET ARŞİVİ (1936), “*Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi*”, 30-11-1-0, Kutu No:101, Gömlek No:4, Sıra No:6.
- DABOA - DEVLET ARŞİVLERİ BAŞKANLIĞI CUMHURİYET ARŞİVİ (1887), “*Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi*”, Y..PRK.A., Kutu No:4, Gömlek No:8.
- DABOA - DEVLET ARŞİVLERİ BAŞKANLIĞI CUMHURİYET ARŞİVİ (1918a), “*Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi*”, DH.İ.UM.EK, Kutu No:47, Gömlek No:116.

- DABOA - DEVLET ARŞİVLERİ BAŞKANLIĞI CUMHURİYET ARŞİVİ (1918b), “Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi”, DH.İ.UM.EK, Kutu No:47, Gömlek No:52.
- DABOA - DEVLET ARŞİVLERİ BAŞKANLIĞI CUMHURİYET ARŞİVİ (1918c), “Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi”, DH.İ.UM.EK, Kutu No:111, Gömlek No:57.
- DOĞAN, Mesut & DOĞAN SERTKAYA Özlem (2022), “Türkiye'nin Jeopolitiği”, **Uluslararası Yönetim Akademisi Dergisi**, S.5(2), ss.320-339.
- HARARİ, Yuval Noah (2015), **Hayvanlardan Tanrılara Sapiens: İnsan Türünün Kısa Bir Tarihi** (Çev. Ertuğrul Genç), Kolektif Yayınları, İstanbul.
- ORTAYLI, İlber (2019), **İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı**, Kronik Kitap, İstanbul, 49. Baskı.
- PAMUK, Bilgehan (2011), “XIX. Yüzyılda Çapakçur (Bingöl) Ve Yöresinde Ekonomik Faaliyetler: Madencilik Ve Yaygın İş Kolları”, **Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi (BUSBED)**, S.1(1), ss.103-116.
- SAMİ, Şemsettin (1894), “Kâmûsü'l A'lâm”, Mihran Matbaası, İstanbul, 4. Cilt.
- SAMİ, Şemsettin (1896), “Kâmûsü'l A'lâm”, Mihran Matbaası, İstanbul, 5. Cilt.
- SEVİN, Veli (2003), **Anadolu Arkeolojisi**, Der Yayınevi, İstanbul, 3. Baskı.
- SEVİN, Veli (2007), “Bingöl: Türkiye Arkeolojisinin Az Keşfedilmiş Bir Yöresi”, **Bingöl Tarih ve Kültür Araştırmaları Dergisi**, S.1(1), ss.9-12.
- UÇMAN, Abdullah (2010), “Şemseddin Sâmî”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, TDV Yayınları, İstanbul, C.38, ss.519-523.

YAZAR BEYANI / AUTHORS' DECLARATION:

Bu makale Araştırma ve Yayın Etiğine uygundur. Beyan edilecek herhangi bir çıkar çatışması yoktur. Araştırmanın ortaya konulmasında herhangi bir mali destek alınmamıştır. Yazarlar, dergiye imzalı “*Telif Devir Formu*” belgesi göndermişlerdir. Mevcut çalışma için mevzuat gereği etik izni alınmaya ihtiyaç yoktur. Bu konuda yazarlar tarafından dergiye “*Etik İznine Gerek Olmadığına Dair Beyan Formu*” gönderilmiştir. / **This paper complies with Research and Publication Ethics, has no conflict of interest to declare, and has received no financial support. The author(s) sent a signed "Copyright Transfer Form" to the journal. There is no need to obtain ethical permission for the current study as per the legislation. The "Declaration Form Regarding No Ethics Permission Required" was sent to the journal by the authors on this subject.**

YAZAR KATKILARI / AUTHORS' CONTRIBUTIONS:

Kavramsallaştırma, orijinal taslak yazma, düzenleme, nihai onay ve sorumluluk – **Y1 ve Y2.** / **Conceptualization, writing-original draft, editing, final approval and accountability – A1 and A2.**